

ÜDVÖZLET A GYŐZŐNEK? A POPULIZMUS TÉRHÓDÍTÁSA: SZÜKSÉGES FORDULAT, MÚLÓ KORSZELLEM VAGY AUTORITER VESZÉLYFORRÁS?

Benedek István

benedek.istvan@tk.mta.hu; benedek.istvan.mail@gmail.com

DOI: 10.20520/JEL-KEP.2019.2.27

Absztrakt

A populizmussal kapcsolatos elméleti kutatásomban elsősorban arra kerestem a választ, hogy vajon mit mondhatunk a populizmus és a képviseleti demokrácia kapcsolatáról? Mivel a szakirodalom rendkívüli mértékben széttartó mind a fogalmakat, mind a kapcsolódó értelmezéseket illetően, a következőkben nem néhány szerzőt és azok elméleteit szeretném részletesebben bemutatni, hanem helyette kifejezetten elméleti „értelmezés-csokrokat” (narratívákat) és megközelítésmódokat. Bár ezek korántsem hermetikusan zártak egymástól és egyes kérdésekben még csoporton belül is több szólam figyelhető meg, mégis olyan markánsnak érzékelt kutatói pozíciókat takarnak, amelyek segíthetik a populizmus összetett jelenségét elemezni. Reményeim szerint ezzel a szakirodalmi áttekintéssel és csoportosítással nem csupán a politikatudomány releváns álláspontjainak bemutatásához járulhatok hozzá, hanem a populizmus jelenségének komplexebb értelmezéséhez is.

Kulcsszavak

populizmus, képviselet, demokrácia, liberális demokrácia, autokrácia

GREETINGS TO THE VICTORIOUS? THE SPREAD OF POPULISM: A NECESSARY TURN, A TEMPORARY 'ZEITGEIST' OR AN AUTHORITARIAN THREAT?

István Benedek

Abstract

In this theoretical paper on populism, I was primarily looking for an answer to the question what we can say about the relationship between populism and representative democracy. Since the literature is extremely fragmented in terms of both concepts and related interpretations, I do not want to present some authors and their views in detail, but some broader theoretical narratives and approaches. Although these authors are not hermetically sealed from each other, and there are several voices within the group, they still include distinct positions that can help analyze the complex phenomenon of populism. I hope that I can present not only the relevant positions of political science, but also a more complex interpretation of the phenomenon of populist political leadership and communication.

Keywords

populism, representation, democracy, liberal democracy, autocracy

ÜDVÖZLET A GYŐZŐNEK? A POPULIZMUS TÉRHÓDÍTÁSA: SZÜKSÉGES FORDULAT, MÚLÓ KORSZELLEM VAGY AUTORITER VESZÉLYFORRÁS?¹

Benedek István

Bevezetés

Május végén a legtöbb politikai szereplő szerint „sorsdöntő” Európai Parlamenti választásokat tartottak az Európai Unióban. Nem biztos azonban, hogy a bevándorlás vagy más, konkrét ügyek miatt volt kiemelt jelentőségű az EU döntéshozatalában persze fontos, de korántsem elsődleges szerepet játszó EP leendő összetétele. Ugyanakkor bizonyos szempontból valóban különleges választások voltak: először fordult elő ugyanis, hogy a két nagy pártcsalád együttesen sem érte el sem a szavazatok, sem a mandátumok (44,2%) felét (még az Egyesült Királyság esetleges kilépése esetén sem), mindezt megnövekedett választási részvétel (51%) mellett. Nehéznek tűnik ezt másképp értelmezni, mint annak a folyamatnak a betetőzését vagy legalábbis mérföldkövét látni benne, amely a hagyományos jobb- és baloldali középpártok által uralt pártrendszerek tektonikus változásait szimbolizálja Európa-szerte. Több is ez, mint a hagyományos pártok válsága – úgy tűnik, hogy mindez a képviseleti demokrácia egészének a krízise és/vagy (kényszerű) megújulási időszaka, de talán nem túlzás a politikáról alkotott képzetek radikális megváltozásáról sem beszélni.

A fentiek szorosan összekapcsolódnak új szereplők, üzenetek és politikai stílusok megjelenésével, ezek közül is mindenekelőtt az ún. populista pártok felemelkedésével és térhódításával. Ezen látványos változások nyomán pedig égetővé válik annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy vajon milyen viszonyban van egymással a populizmus és a képviseleti demokrácia, és hogyan értelmezhetjük a populizmus térhódítását? Utóbbi kapcsán komoly vita tárgyát képezi, hogy a demokráciák szükséges fordulatoként, vagy múltó korszellemként, esetleg autoriter veszélyforrásként tekintsünk-e rá. Bár a rendkívül széles szakirodalom teljes körű áttekintése lehetetlen vállalkozás lenne, az már csak a témában való felületes elmerülés során is nyilvánvaló lehet mindenki számára, hogy a válasz egyfelől rettentően banális, másfelől egy kutató számára nem kevésbé komoly: ugyanis az attól függ, hogy mit értünk a *demokrácia* és a *populizmus* kifejezések alatt. Továbbá, ha a demokrácia kapcsán a kutatók bajban érezhetik magukat annak „lényegileg vitatott” jellege miatt, akkor ez a populizmus fogalmával még inkább így van. Jelentős részben azért, mivel a populizmus egy újabb szinten ismétli meg az eredeti demokráciavítát, így a populizmusról alkotott vita sok tekintetben a demokráciáról alkotott vitává fordul át (Urbinati 1998: 116), ezért kettejük viszonyának elemzéséhez tisztázni kell az egyes pozíciókhoz tartozó demokrácia definíciókat (Mény–Surel 2002,

¹ A tanulmány az Új Nemzeti Kiválóság Program (ÚNKP-18-3) keretében készült.

Mudde–Kaltwasser 2017). A két fogalom erőteljes összefüggését jelzi az a tény is, hogy a *populizmus*, valamint a demokráciák és a zárt diktatúrák közötti szürke zónában található *hibrid rezsim*ek szakirodalmának (az utóbbihoz lásd Szabó–Böcskei 2019) felfutása és népszerűvé válása a kutatók körében nagyjából egyszerre indul az 1990-es évek második felétől.

Mivel a szakirodalom rendkívüli mértékben széttartó mind a fogalmakat, mind a kapcsolódó értelmezéseket illetően, a következőkben nem néhány szerzőt és azok elméleteit szeretném részletesebben bemutatni, hanem helyette kifejezetten elméleti „értelmezés-csokokat” (narratívákat) és megközelítésmódokat. Bár ezek korántsem hermetikusan zártak egymástól, és egyes kérdésekben még csoporton belül is több szöveg figyelhető meg, mégis olyan markánsnak érzékelt kutatói pozíciókat takarnak, amelyek segíthetik a populizmus összetett jelenségét elemezni. Sok esetben problémát jelent ugyanis a populizmussal kapcsolatban, hogy az egyes megszólalók reflektálatlanul hagyják azt az amúgy megkerülhetetlen jelentőségű tény, hogy finoman fogalmazva sincs egységes definíciója a fogalomnak. De ha még ez elő is kerül, általában akkor is az a jellemző, hogy egy rövid terminológiai kitérő keretében taxatív felsorolást adnak a szerzők a számukra releváns definíciókról, amelyekből végül vagy kiválasztanak egyet, vagy bevezetnek egy új meghatározást. Természetesen arra is van példa, hogy pontosan ebben a „definíciós káoszban” igyekeznek rendet teremteni különféle rangos kézikönyvek és cikkek. Ez esetben a szerteágazó megközelítések csoportosítását egyfelől a fogalom jelentésváltozatainak és a kutatási terület történeti áttekintésével, másfelől a használatban lévő releváns definíciók analitikus csoportosításával igyekeznek kezelni. Az *ideológiai*, a *politikai stratégiai* és a *szocio-kulturális* (identitás-alapú) csoportosítás (Kaltwasser et. al. 2017, de la Torre 2018) mellett megemlíthető Moffitt és Tormey (2014) felosztása is, amely a populizmus domináns megközelítésmódjait *ideológiként*, *politikai logikaként*, *diskurzusként* vagy *stratégikaként* csoportosítja, egyúttal felajánlja a populizmus mint *politikai stílus* lehetőségét is. Fontos látni, hogy bármilyen felosztást használunk is, a különféle meghatározások részben átfedik egymást, ugyanakkor a populizmus jelenségének különféle aspektusait képesek megragadni (Bartha 2017).

A lehetséges csoportosítások (azaz a populizmuskutatás meta-szintje) kapcsán újdonságot kínál a jelen tanulmányban alkalmazott megközelítésmód, amely igyekszik kihasználni azt a tény, hogy a populizmus fogalma szorosan összefügg (még ha implicit módon is) a demokráciával, ezért a két jelenséget kifejezetten együttesen és egymás perspektívájából vizsgálja meg. Ugyanis akkor, amikor és ahogyan definiáljuk a populizmust, egyúttal a demokráciát is meghatározzuk és fordítva. Ebből pedig egyenesen következik az a lehetőség, hogy a két fogalmat egymással tudatosan összekapcsolva és egymásra vetítve próbáljuk meg értelmezni. A kutatás célja tehát a populizmus jelenségének speciálisan a képviselői demokrácia szemszögéből történő elemzése, abban a reményben, hogy ez egyúttal az utóbbi kapcsán is fontos tanulságokkal szolgálhat. A következőkben ezért egy olyan szakirodalmi áttekintés következik, amely a populizmus megközelítésmódjait aszerint igyekszik csoportosítani, hogy az egyes szerzők milyen (akár implicit) demokrácia definíciókkal dolgoznak akkor, amikor populizmusról és annak a képviselői demokráciára gyakorolt hatásáról beszélnek. A kutatás eredményeképpen három fő narratívát különítettem el, amelyek legfontosabb jellegzetességeit az 1. táblázatban foglaltam össze. A három pozíció röviden a következő:

- 1) A populizmus mint *lehetőség*: a demokrácia és a politika szükségszerű és kívánatos populista (politikai) fordulatát hirdető, abban mindenekelőtt egy emancipatorikus és radikális, a konfliktusokat se nem totalizáló, se nem kiiktatni akaró demokrácia lehetőségét meglátó értelmezés.
- 2) A populizmus mint *jelzés*: a demokráciát egyfelől szűkebben (thin) definiáló, másfelől azt jellemzően egy demokratikus (populista) és egy liberális-alkotmányos pillér „paradox feszültségében” interpretáló pozíció, amely szerint az utóbbi elem túl-

1. táblázat

A populizmus három megközelítésmódja

	A populizmus mint lehetőség	A populizmus mint jelzés	A populizmus mint veszélyforrás
Populizmus	<i>a nép, mint politikai szereplő konstruálásának elkerülhetetlen folyamata</i>	<i>antagonisztikus ellentét a homogén nép és elit között; az előbbihez köthető transzparens, egységes és abszolút népakarat érvényre juttatását hirdető vékony középpontú ideológia</i>	<i>a homogénnek képzelt nép egységes akarátának és a közjó meghatározásának kisajátítására törekvő, megcáfolhatatlan morális képviseleti igény</i>
Populisták	<i>minden politikai – azaz identitást és közösséget konstruáló – aktus szereplői</i>	<i>a mainstream pártok és politikusok kihívói</i>	<i>az egész fennálló demokratikus képviseleti rend megkérdőjelezői</i>
Demokrácia	<i>népszuverenitás és egyenlőség alapú önkormányzás, az intézményeken túlmutató radikális demokrácia, amelyben a konfliktusok se nem záródnak ki, se nem totalizálódnak</i>	<i>egyfelől a „jelző nélküli” demokrácia: népszuverenitás és a többségi szabály; másfelől a liberális demokrácia: egy demokratikus-populista és egy liberális-alkotmányos pillér törékeny egyensúlya</i>	<i>a demokrácia tágabb definíciója, amelyet a pluralitás és a társadalom visszafordíthatatlan diverzitása jellemez, így annak alkotmányos és liberális védelme nélkülözhetetlen</i>
Képviselet és választás funkciója a populizmusban	<i>kétirányú, valójában artikulálás, semmint reprezentáció, a nép egységesülésének folyamata</i>	<i>az intézményes megoldások elégtelenek és gyanúsak, az „igazi képviselet” vágya</i>	<i>top-down típusú képviselet, a vezér felavatása, semmint választás, utóbbi „téves” eredménye megkérdőjelezhető</i>
Viszonya a demokráciához	<i>az anti-demokratikus veszélyekkel együtt is alapfeltétele annak</i>	<i>bizonyos mértékig szükséges, a „túlhajtás” veszélye mellett fontos korrekciós erő is lehet</i>	<i>a pluralitás tagadása és a polarizáló tendenciák miatt (különösen hatalomra kerülve) alapvetően ellentétes</i>
Értelmezése és „kezelése”	<i>a radikális demokrácia lehetősége, amelyet ki kell használni</i>	<i>a modern képviseleti demokrácia működésbeli zavarainak – az önmagában el nem ítéltető és komolyan veendő – jele</i>	<i>a demokratikus működészavarok nyomán felfutó „rossz társadalmi közérzet” manipulatív módon kihasználó autoriter veszélyforrás</i>

súlya nyomán a populizmus a modern demokratikus képviseleti politika egyre súlyosabb működésbeli zavarainak önmagában el nem ítéhető jelzése.

- 3) A populizmus mint *veszélyforrás*: a demokráciát egyfelől tágabban (thick) definiáló, másfelől a populizmust, mint jellemzően patológiát tárgyaló álláspont, amely számára a populizmus egy, a demokratikus működészavarok nyomán felfutó „rossz társadalmi közérzetet” manipulatív módon kihasználó autoriter veszélyforrás.

Egy ilyen szakirodalmi áttekintés természetesen nem lehet teljes, ahogyan (részben terjedelmi okokból kifolyólag) szisztematikus empirikus tartalmat sem lehetett ebben a tanulmányban a fő narratívákhoz hozzárendelni. Ugyanakkor reményeim szerint ezzel a szakirodalmi áttekintéssel és csoportosítással nem csupán a politikatudomány vonatkozó releváns álláspontjainak bemutatásához járulhatok hozzá, hanem a populizmus jelenségének komplexebb értelmezéséhez is, amelyre az EP választások után várhatóan még nagyobb igény mutatkozik. A következőkben egy-egy fejezetben részletezem a három pozíció legfőbb jellemzőit és a képviseleti demokráciához való viszonyukat, végezetül röviden összegzem a legfontosabb eredményeket és következtetéseket, valamint felvázolom a lehetséges további kutatási irányokat.

A populizmus mint lehetőség

Az első pozíció mindenekelőtt az argentin politikafilozófus, Ernesto Laclau nevéhez kapcsolódik, aki a populizmust végső soron a leülepedett társadalmi formákkal és logikával szemben a társadalom folyamatos újraalapításával kapcsolatos *politikai* logikának tartja. Számára a populizmus a „királyi út a politikai, mint olyan ontológiai szerkezetének megértése felé” (Laclau 2011: 83). Laclau szerint a „politikai műveletek *par excellence* mindig egy nép konstruálását fogják jelenteni”, amelyben a nép konstruálásához szükséges „mi” és „ők” identitása antagonisztikus határvonalak létesítése során jön létre (i. m. 176–178). Ezért a populizmus a *politikai* szinonimájává válva egy identitás-konstruáló logikaként értelmezhető, amely nem csupán Chantal Mouffe, hanem Carl Schmitt *politikai* fogalmának diszkurzív olvasatával is azonos (Illés 2013: 137). Maga a politikai és a „politikai leülepedéseként értelmezett társadalom kettőse is megfeleltethető a schmitti *rendkívüli állapot*, illetve a *normál állapot* kettőségének”, előbbi a szabályalkotás világa, utóbbi a szabálykövetés rögzített társadalmi, amelyben a politika lényegében közigazgatás, amely addig tud működni, ameddig képes megakadályozni, hogy „a társadalmon belül antagonisztikus, barát/ellenség típusú megkülönböztetések jöjjenek létre” (Tallár 2017: 130, 114–115). Az elmélet értelmében az identitáshoz kapcsolódó határvonalak nem eleve adóttak, így az antagonizmusok nem *a priori* léteznek, hanem „hegemonikus játszmák” során alakulnak ki. Ebből következően a politikai képviselet klasszikus („halmazati” vagy „mérlegelési” modellekre épülő) elméleteivel szemben a népakarat nem a képviselet *előtt* (Laclau 2011: 187), hanem egy kétirányú (a képviselttől a képviselő felé és fordítva) folyamat *során* jön létre. Azaz, ahogyan Laclau Chantal Mouffe-ot idézve rámutat, az egyének, mint demokratikus alanyok nem léteznek a társadalom előtt, ahogyan a mindenkori társadalom sem létezik politikai jellegű „artikulációs gyakorlatok” előtt (Palonen 2018: 5).

A fentiek nyomán a populizmus ezen narratíva szerint a „politikai élet strukturálódásának megkülönböztetett és mindig jelen lévő lehetősége”, így „nincs olyan politikai beavatkozás, amely ne volna populista bizonyos mértékben” (Laclau 2011: 25, 178). Világos tehát, hogy ebben az esetben a lehető legszélesebben értelmezett populizmus-definícióval van dolgunk. Következésképpen ebbe a fogalomba minden politikai cselekvés és szereplő „belefér”. Továbbá implikálja a demokrácia és a populizmus viszonya kapcsán az utóbbival kapcsolatos engedékenyebb hozzáállást, sőt annak szükségességét vallja: a „Janus-arcú populizmusban” (Palonen 2018) – annak veszélyei tudatosítása mellett – kifejezetten egy politikai lehetőséget hirdet (Antal 2017).

A populizmus Laclau esetében (Freud és Lacan nyomán) egy saját racionalitással rendelkező performatív aktus, amelynek középpontjában az azonosulás fogalma áll. A „tömegek befeketítésének” (mint „irracionális” és „kóros” jelenség) hagyományával szemben az argentin teoretikus a *nép, mint történelmi cselekvő* felszabadítása mellett érvel. A nép konstruálása során a kielégítetlen *társadalmi igények* egymáshoz kapcsolódásából létrejön a demokratikus politika mindenkori alapja: a démosz. Claude Lefort elméletét korrigálva Laclau arra jut, hogy az üresség nem a hatalom *helye*, hanem az identitás típusa, így az igazi kérdés az lesz, hogy „hogyan teremődik üresség a hegemonikus logikák működéséből”, amelyek a két szélsőség (a totális megtestesülés és a totális üresség) közötti részleges megtestesülések hegemonikus gyakorlataiban öltönek testet. Ebben az identitás-konstruáló folyamatban a kielégítetlen, így egymástól elszeparált igényekhez az ún. *különbőséglogika* társul, amelyben minden különbség és igény egyformán érvényes, és amely intézménypárti diskurzusban a differencialitás állítja magát az egyetlen legitim értéknek (Laclau 2011: 94–101). Ez a különbséglogika testesült meg a jóléti államban, amelynek az univerzális konszenzus volt a célja, korszakának jelszava pedig az igazságosság volt (Tallár 2017). Ez a szimmetria a populizmus egyenértékűség-logikájában megtörik: az intézményrendszer – az elmélet szerint gramscianus alapokon nyugvó, de akár a Kuhn-i (1984) paradigma-elmélettel is elemezhető „organikus” – válságával kapcsolatos kielégítetlen társadalmi igények egy egyenértékűségi láncolatban (amelynek kiterjedtsége adja a populista logika intenzitását) egymáshoz kapcsolódva *populáris igényekké* válnak. A létrejövő *homogén nép* egyrészt minőségileg több a láncszemek összegénél, másrészt egy új, az igények kielégítésére alkalmasabb politikai keret és rend létrehozására szerződik. Ebben a narratívában ez a folyamat a populizmus, azaz a politikai működés módja.

Az egyenértékűségi láncolat azonban nem eleve adott, hanem a hegemonikus művelésben a „megnevezés performatív aktusának” eredménye (Laclau 2011: 208), ebből pedig egyrészt következik a politika konfliktusos természetének elfogadása, másfelől az, hogy a képviselő itt *reprezentáció* helyett inkább *artikuláció* (Illés 2013: 136). Ekkor Laclau absztrakciójával szólva az intézménypárti diskurzussal szemben nem minden különbség egyformán érvényes, hanem ún. *üres jelölők* körül antagonisztikus határvonal képződik a kielégítetlen igények és az azt kielégíteni képtelen intézményes rend között egy „egyenértékűségi láncolatban”, amelyben az igények „semmi pozitívban nem osztoznak a puszta tényen kívül, hogy mind kielégítetlenek maradnak” (Laclau 2011: 115). Ezeknek a törésvonalaknak a dinamikus jellegére, a velük kapcsolatos hegemonisztikus küzdelmekre utal az ún. *lebegő jelölő* fogalma, így a politikai – Gramsci pozícióharcához hasonlóan – nem egyéb, mint üres és lebegő „eldönthetetlen játszma” (i. m. 176). A fentiek persze azt is jelentik, hogy a nép konstruálásához szükséges igények és így a potenciális identitások adott esetben egymással ellentétesek (Laclau 2011: 161), amely az egységesülés érdekében egy-egy igény – vagy az egyének egyes részidentitásainak – feláldozásához vezethet: ez a dilemma pedig a hazai újbaloldalon is vitát kavart (Kapelner 2018a). Az üres jelölők lehetnek személyek (végső soron a populista vezérek nevei), vagy bármilyen szimbólumok (mint térségünkben 1989-ben a „piac” fogalma), amelyek a kapcsolódó igények alaptulajdonságára, azok kielégítetlenségére, így az egész láncolatra, mint egy nagyobb teljességre utalnak.

Az antagonisztikus határvonal egyúttal kizárást is jelent, és éppen ez adja a populizmus antidemokratikus veszélyét). Ugyanis a társadalmat két táborra osztja, amelyben a *nép* egy olyan „részösszetevő” (szerk.: *plebs*), amely mindazonáltal elvárja, hogy az egyetlen legitim totalitásként (szerk.: *populus*) ismerjék el”, azaz a „rész az egészszel azonosítja magát, egyúttal egy radikális kizárás történik”. Ennek a mozzanatnak a „gyökerénél ott van egy hiányos tapasztalat” – „a közösség teljessége az, ami hiányzik”, így a nép konstruálása „kísérlet arra,

hogyan nevet adjanak e hiányzó teljességnek”, méghozzá a („felelőtlen”) hatalommal szemben, amely nem elégítette ki az erre vonatkozó igényt. A *plebs* azért látja tehát *populus*nak magát, a rész az egésznek, mert a „közösség teljessége nem egyéb, mint egy *hiányos lényként* megélt helyzet képzeletbeli megfordítása; akik ezért felelősek, azok nem lehetnek a közösség legitim részei, a szakadás helyrehozhatatlan” (Laclau 2011: 99–104). A demokrácia – amely az elméletben a népszuverenitással és az egyenlőség alapú önkormányzással és a konfliktusok agonisztikussá szelidített, de nem kiiktatott formájával feleltethető meg – alapfeltétele egy „demokratikus nép létrejötte”. Ez viszont nem szükségszerűen, de akár „egyik összetevőjeként az emberi jogokat” és a liberális értékeket *is* tartalmazhatja. Ebből kifolyólag a liberalizmus és a demokrácia kapcsolatát ez a pozíció esetlegesebbnek érzékeli, hiszen a folyamatosan konstituálódó nép „nem kötődik szükségképpen egyik szimbolikus rácshoz sem” (i. m. 187–195).

A fentiekből következően az ebbe a csoportba sorolható szerzők közül Antal (2017) – Hardt és Negri felosztása nyomán – egy (lemaradóban lévő) *baloldali*, emancipatorikus, az emberi jogokat és a liberális alkotmányosság értékeit tiszteletben tartó („Multitude”) populizmust, illetve egy radikális *jobboldali*, a nemzeti szuverenitásra építő, idegengyűlölő és a neoliberalizmussal – mint a versengő piacoknak az élet minden területére történő expanziójával (Springer et. al. 2016) – az elitek szintjén kiegyező populizmust különböztet meg. Szerinte a populizmust lehetséges ugyan patológiaként felfogni, de az nem általában a demokráciáé, hanem a *neoliberális demokráciáé*, amely bizalmi és legitimációs válságba került, amelynek oka többek között annak *depolitizáló* és túlzottan *intézményorientált* jellege (Antal 2017: 79–96). Ezáltal – érvel Antal – beléptünk a *populista demokráciák* korába, amelynek természetéért folytatódik a (hegemónia-) küzdelem, amelyben a rezponzivitás jogos kritikáját nem csupán innovációkra, hanem a demokrácia radikális reformjára kell felhasználni egy legitimáció- és hatékonyságnöveléssel járó politikai programban (Antal 2017: 117–152). Pierre Rosanvallon nyomán egy olyan, az intézményeken túlmutató, „támfalakkal megerősített” demokráciát kell elképzelnünk, amelyben az *alkotmányos bizalmatlanság* (a hatalomkoncentráció ellenében) kiegészül a *demokratikus bizalmatlanság* (a rezponzivitás érdekében) intézményeivel (úgy mint a demokrácia civil társadalmi felügyelete, a társadalomnak a táguló nyilvánosságon keresztül történő vétőereje, valamint az elszámoltathatóság érdekében az igazságszolgáltatás nép általi használata), létrehozva egy sajátos *ellendemokráciát* (Rosanvallon 2008: 1–28).

Összességében elmondható, hogy a populizmus ezen megközelítése a politika schmitti-ánus, konfliktusos jellegének elfogadását, viszont annak a demokratikus berendezkedéssel történő összeegyeztetését jelentik. Azaz a politika világát szerintük nem szabad sem teljes mértékben totalizálni (szemben a jobboldali nacionalista felfogással), sem megpróbálni teljesen kiiktatni (mint azt teszi a neoliberális demokrácia) (Antal 2017: 262–264). Azaz egy jogállami korlátait ismerő (globális) *hegemón* létrehozása lehet az elérendő cél (Tallár 2017: 128). Ezért itt a képviselői demokrácia számára a populizmus, mint saját politikai közösségének (démoszának) a megépítője jelenik meg. Ugyanakkor a kizárásra épülő közösség morális jogokkal történő „leülepedése” és az antagonisztikussá váló, permanens módon ellenségképző határvonalak és a túlhajtott polarizáció komoly antidemokratikus veszélyt is jelenthetnek (Benedek 2018, Palonen 2018). Mindazonáltal ez az irányzat a demokráciát, mint agonisztikus (tehát *elleneségek* helyett *ellenfelek* által vívott) konfliktusok terepét tételezi, utóbbiak teljes hiányakor pedig mindig fennáll a veszélye annak, hogy vitathatatlan morális értékek és identitásformák közötti konfliktusok lépnek a helyére (Mouffe 2018: 89–93).

A populizmus mint jelzés

Ebben a megközelítésben a populizmushoz kapcsolódó „jelző nélküli” demokrácia alapvetően egy szűkebben értelmezett koncepció, amely a *népszuverenitás* és a *többség uralmának* kombinálásával feleltethető meg (Mudde–Kaltwasser 2017: 80), azaz a populizmus a *demokrácia ideológiája* (Canovan 2002: 25). Ezért értelemszerűen nem is írható le *per se* anti-demokratikusnak (Mény–Surel 2002: 5). A populizmus – mondja a mainstreamnek tekinthető narratíva Michael Freeden felosztása nyomán – nem egy *teljes értékű* (mint a szocializmus, liberalizmus, nacionalizmus stb.), hanem egy *vékony középpontú* (thin-centered) ideológia. Nem a teljes politikai élet magyarázatára hivatott, hanem csupán az értékek egy szűkebb, de annál vitathatatlanabb spektrumát takarják (Canovan 2002, Mudde 2004, Mudde–Kaltwasser 2013, 2017). Az ideológia „cáfolhatatlan magja” a társadalmat antagonisztikusan és morálisan kettéosztó törésvonal által létrehozott *nép* és *elit* homogén képzetét takarja. Eszerint a „populizmus egy olyan ideológia, amely úgy véli, hogy a társadalom végeredményben két homogén és egymáshoz antagonisztikusan viszonyuló csoportra oszlik, a »tisztá emberek« és a »korrupt elit« csoportjaira, és amely szerint a politikának az emberek általános akarátát (*volonté générale*) kellene tükröznie” (Mudde 2004: 543). A populisták így a nép hangjának (*vox populi*) állítják be magukat, akikkel szemben alapvetően kétféle ellenpólus tételezhető fel. Egyrészt az *elitizmus*, amely ugyancsak elfogadja az említett törésvonal létét, ugyanakkor – például kompetencia-alapú megfontolások nyomán – az elitek vezetése mellett érvel, másrészt a *pluralizmus*, amely általában is ellenzi a társadalom homogén csoportokra történő felosztását (Mudde–Kaltwasser 2017).

A fogalom magjában álló *nép* és a rousseau-i elképzeléssel rokonítható *népakarát* önmagában egy „üres héj”, ami lényegében bármivel megtölthető (Mény–Surel 2002). Ezért a *variációit* egyfelől azok a teljes értékű ideológiák adják, amelyekhez kapcsolódnak, másfelől az adott környezetük által meghatározottak (egyúttal korlátozottak), amelynek jellegzetességei visszaköszönnek a populizmus különféle változataiban. A populizmus így „kaméleon jellegű”, mivel az adott társadalmi-politikai és gazdasági kontextus színét veszi fel (Taggart 2002). Ehhez a gondolatmenethez hasonlít Rodrik (2018) megközelítése is, aki a globalizációs sokkokhoz köti a populista „visszacsapást” (backlash), és szerinte a különféle sokk-típusok – amelyek miatt a vesztesek a „meghekkelt játékteret” okolják – határozzák meg az egyes térségekre inkább jellemző populizmus színezetét. Rodrik szerint az *elit*, a *többség* és a *kisebbség* háromsztatú pályáján két – egymást metsző, vagy akár jelentős átfedésekre is képes – törésvonal létezik: egy vagyoni-jövedelmi (elit vs. többiek) és egy kulturális-identitás alapú (kisebbség vs. többség). A kettő közül a baloldali populizmus a *gazdasági törésvonalra* épít, ezért inkább ott lehet meghatározóbb, ahol a globalizáció rapid kereskedelmi nyitással, súlyos pénzügyi válságokkal és IMF-programokkal vagy a külföldi befektetők szenzitív bel-földi szektorokba történő beengedésével zajlott, így Latin-Amerika és Dél-Európa térségében. Ezzel szemben a jobboldali populizmus a *kulturális-identitásbeli törésvonalra* épít, amely ott lehet népszerűbb, ahol a globalizáció tömeges (kulturálisan jelentősebben elütő) bevándorlással párosulva tette lehetővé a sikeresebb kulturális alapú populista mobilizációt. Ezért a Franciaországhoz képest (ahol a bevándorlók 41%-a muszlim) az alapvetően kevés (13%) muszlim, viszont sok latin-amerikai bevándorlót (33%) fogadó Spanyolországban nem is túlzottan jellemző (Rodrik 2018). Míg az Egyesült Államok eközben a két eset keverékének tekinthető, addig Európa nagyobb részén a „jóléti sovinizmus” közepette a bevándorlókkal összejátszó elit vádjára építő jobboldali populizmus a sikeresebb (Judis 2016). Megemlíthető még az inkluzív/exkluzív populizmus dichotómia is (Mudde–Kaltwasser 2013), amely szerint az előbbi inkább Latin-Amerikára, utóbbi pedig Európára jellemző.

A jelzett törésvonalakhoz kapcsolódóan a populisták által a nép vagy „hátszág” (Taggart 2002) mint homogén entitás tételeződik, amelynek világos és egyértelmű akarata le-

het a politika egyetlen és végső legitimitásának forrása. Ennek nyomán a populisták a fennálló status quó-t a népre történő hivatkozással megkérdőjelezzik, mondván, hogy a politika világa „kilépett a nép kontrollja alól” és nem annak *valódi* érdekei mentén születnek a döntések (Canovan 2002). A politikai közösségben végbemenő schmittiánus *törésvonal* mellett tehát a Rousseau-hoz köthető *általános akarat* és a *képvisellel szembeni gyanakvás* is megjelenik. Ennek nyomán a populisták fő üzenete szerint az elit nem a népet képviseli, hanem vagy a saját, vagy a saját és egy „harmadik csoport” (kisebbségek, bevándorlók, menekültek stb.) részérdekeit követi – ami egyúttal a bal- és jobboldali populizmus leírása is lehet egyben (Judis 2016). Mivel az elit a populisták szerint a többség és a nép érdeke helyett részérdekeket követ, ezért egész működése és vezetői szerepe illegitimnek tekinthető, amiből következően az igazi népakarat artikulálására képes „valódi” demokráciát kell helyreállítani vagy létrehozni. Ez adja a populizmus „sötét oldalát” is, hiszen a népakarat schmittiánus, monista felfogása a nép homogén *egységén* és egy világos *demarkáción* nyugszik. „Azok között, akik a démosz részei és azok között, akik nem, utóbbiak így nem is egyenlőkként kezeltek”, mivel pedig „a népakarat nem csak transzparens, hanem abszolút is, legitimálhat autoriter és illiberális támadásokat mindenki ellen, aki (állítólagosan) fenyegeti a nép homogenitását” (Mudde–Kaltwasser 2017: 18).

A modern liberális képviseleti demokráciák populista kritikája szorosan összefügg a demokráciák választásos természetének *reprezentatív* (populista) és *arisztokratikus* (a képviselők szabad döntésein keresztül történő döntéshozatalának) elvei közötti feszültséggel (Papadopoulos 2002). Ugyanakkor önmagában nem is igazán a képviseletet utasítják el a populisták és követőik, hanem sokkal inkább a „rossz képviseletet”, amely helyett „igazi” képviseletre vágyanak, azaz „több” és „jobb” vezetést szeretnének (a demokrácia *outputjára* fókuszálva), amelyet „kevesebb” részvétel (mint a demokrácia *inputja*) mellett is elképzelhetőnek tartanak (Taggart 2002, Mudde 2004). Azaz a populisták a rezponzivitáshoz – amely számtalan tényező (információhiány, politikusok valódi mozgásterének korlátozottsága stb.) miatt amúgy is problémás – a választásokat jelentős mértékben elégtelennek tartják (Papadopoulos 2002). A képviselet terén megfordítják a tömegek és a képviselők közötti kapcsolatot: míg „a képviseleti rendszerekben hagyományosan az alapján választják a vezetőket, hogy *kiket képviselnek*”, addig ezzel szemben a „karizmatikus vezéreket a *vezérek tulajdonságai miatt* követik” (Taggart 2002: 73–74). Ez a nézőpontváltás viszont megnyitja az utat a népakarat felülről és kizárólagosan történő meghatározása előtt, amely azonban antidemokratikusnak tűnhet (Meszerics 2008).

A fentiekből világossá válhatott, hogy a nép- és népakarat, valamint a demokrácia populista típusú megközelítése nem csupán a modern képvisellel (soft populism), hanem a kisebbségek és egyének védelmére szerződő liberális jogokkal is szemben áll (hard populism). A két típus között pedig az átmenet meglehetősen fluid (Smilov–Krastev 2008). Ennek nyomán az egyik fő kérdés az lesz, hogy vajon elképzelhető-e liberális értékek nélküli demokrácia, amelyre ez a pozíció jellemzően azt válaszolja, hogy legalábbis elméleti szinten, de egy „jelző nélküli demokrácia” és így egy *demokratikus-populista* pillér elképzelhető, amely összekapcsolódva az *alkotmányos-liberális* pillérrel a liberális demokráciáknak feleltethető meg. Ugyanakkor a két pillér egyensúlya megborulhat, így a populizmus egyfajta *illiberális demokratikusság*, amely éppen az *antidemokratikus liberalizmusra* lesz egy sajátos válasz, ezért a populizmus a „liberális demokrácia rossz lelkiismeretét” takarja (Mudde–Kaltwasser 2017: 116–117). A liberális demokrácia kapcsán jól illusztrálja ezen megközelítést Jean Leca, aki a két pillér „paradox feszültségéről” beszél, amelyben a populisták „úgy tesznek, mintha a demokrácia a nép hatalmát és csakis azt jelentené” (Mény–Surel 2002: 9). Így tehát a képvisellel kapcsolatos ellentmondások kombinálódnak a demokratikus és liberális pillér közötti feszültséggel, amely törekény konstrukció egyensúlyvesztésében a hagyományos pártok, így a *pártdemokrácia* megroppanása is kitüntetett szerepet játszik (Mair 2002, 2013). A pár-

tok korábban ugyanis egyszerre töltötték be *képviselői* és *kormányzati* funkciókat, ezzel a két említett pillért összekötve őrizték az egyensúlyt. Azonban a hangsúly eltolódott a kormányzati és intézményes funkciók felé, valamint a mainstream pártok közötti identitásbeli határvonalak is látványosan szűkültek (gyűjtőpártosodás), illetve a globalizáció nyomán a nemzetállami és kormányzati kapacitások és mozgásterek is szűkültek. A pártok meggyengülésével így kiüresedett a demokratikus (populáris) pillér, a pártdemokráciák eróziója nyomán pedig a *populista demokráciák* felemelkedésének vagyunk szemtanúi (Mair 2002, 2013). A populizmus végső soron csupán „összekapcsolja az egyre differenciálatlanabb és depolitizált választópolgárt egy nagyrészt semleges és párt nélküli kormányzati rendszerrel” (Mair 2002: 84).

Az ide tartozó elméletek tehát abban közösek, hogy a demokrácia működését olyan egyensúlyként fogják fel, amelyet a népszuverenitásra épülő demokratikus-populista pillér – afféle „kódolt” hibaként – újra és újra kikezd, különösen akkor, ha a liberális-intézményes pillér túlsúlyba kerül. A populizmust az ily módon „túlzottan kilengő ingának” az önmagában, illetve egy bizonyos pontig el nem ítéhető korrekciós kísérleteként értelmezik, amely így egy epizodikus, éppen napjainkban is megjelenő „korszellem” (Mudde 2004). Ezért az nem a demokrácia patológiájaként, hanem a liberális demokrácia „kontrasztjaként” jelenik meg. Továbbá a veszélyek ellenére – ami leginkább a populista pillér „túlhajtása” lehet (Canovan 2002, Papadopoulos 2002) – számtalan pozitív hatással rendelkezhet. Többek között a „képviselőtlenség” érzetének csökkentése, fontosnak ítélt témák politikai napirendre emelése (Reybrouck 2010, 2016, Judis 2016), a közvetlen demokrácia mechanizmusainak erősítése (Mény–Surel 2002, Mudde–Kaltwasser 2017), sőt különféle deprivált csoportok számára jelenthet befogadást, egyfajta *empoweringet* (például Latin-Amerikában: Mudde–Kaltwasser 2013, Kaltwasser 2014). Plasztikusan ábrázolja Mudde és Kaltwasser (2017: 86–96) ezt az elméleti pozíciót a demokratizálódás és de-demokratizálódás dinamikus folyamatában: míg a *liberális demokráciák* kapcsán alapvetően annak erózióját erősítik a formálisabb *választási demokráciák* irányába, addig a *teljes értékű autokráciák* esetében inkább *versengő autoriter* rendszerek felé történő liberalizálást és nyitást jelentik. A két középső szakaszban nem egyértelmű a hatás, így összességében a populizmus egyfajta centripetális erőként hat. Abban persze az elmúlt két évtizedben komoly vita volt, hogy mennyire törvényszerű az elitben történő feloldódásuk és eltűnésük, de abban számottevő az egyetértés, hogy hatalomra kerülve könnyedén építik le maguk körül mind a jogállami, mind a demokratikus kereteket – ráadásul „megfertőznek” más pártokat is. Így a populisták a liberális demokráciák „legveszélyesebb kihívói” (Pappas 2014, 2018), de-demokratizáló potenciáljukat pedig „véltetően nem lehet a jelenlegi magyarországi helyzettel jobban illusztrálni” (Mudde–Kaltwasser 2017: 91).

A populizmus összességében tehát ebben a megközelítésben egy *jelzéssé* válik, amely a második világháború után következő időszakban az alkotmányos pillér és az intézményes politikák túltengésére adott sajátos reakció, a „rossz demokratikus közérzet” mellékterméke (Mény–Surel, 2002). A rezponzivitás hiányára vagy legalábbis annak érzetére adott jel, a képviselőlet „krízisének” (Smilov–Krstev, 2008) és „egészségének jelzőhangja” (Taggart, 2002), amely mint a megszokott *status quo* válságának a „kellemetlen jele”, annak „emlékeztetője” (mint egy „láz”), hogy „a demokrácia egy folytonosan megújítandó és korrigálandó konstrukció” (Mény–Surel, 2002). Egyúttal egy „jelzés a mainstream pártok felé arról, hogy baj van az eddig ismert demokráciával” (Chwalisz 2015), amelyre komolyan oda kell figyelni. Szerintük a demokratikus innovációk – például a választásokat kiegészítő sorsolás mechanizmusain keresztül „népi gyűlések” valódi hatalommal történő felruházása (Chwalisz 2015, Reybrouck 2010, 2016) –, illetve a nagyobb rezponzivitásra törekvő kormányzás mellett egyfelől a liberális demokrácia teljesítőképeségének és korlátainak szélesebb körű tudatosítása, másfelől a populisták óvatos bevonása és a demokrácia populista irányba történő elmozdulása lehet a megoldás (Mudde–Kaltwasser 2017).

A populizmus mint veszélyforrás

Bár az eddig tárgyalt két megközelítés is hangsúlyozza a populizmus veszélyeit, ugyanakkor más-más gondolatmenet nyomán, de elfogadóbbak a jelenséggel. Ezzel szemben az utolsóként tárgyalt álláspont mindenekelőtt súlyos *veszélyforrást* lát a populizmusban. Azt ugyanis a homogénnek képzelt nép egységes akaratának és a közjó meghatározásának kisajátítására törekvő, egyúttal megcáfolhatatlan morális képviseleti igényként, ezért *per se* antidemokratikusnak látja (Urbinati 1998, 2013, Müller 2016, Abts–Rummens 2007). Az antagonisztikus törésvonalak nyomán a populisták amellett érvelnek, hogy „ők, és csakis ők képviselik igaz módon a népet”, amelyből az *anti-elitizmusuk* és a *morális anti-pluralizmusuk* nyomán a társadalom egy részét kizárják a *nép* fogalmából, miközben annak egy másik részét az egészsé nyilvánítják (*pars pro toto*) (Müller 2016). A népakarat kisajátításának igénye miatt immúnisak a választások számszaki eredményére („a haza nem lehet ellenzékben”), így akár a társadalom kisebbségéből is állhat az „igazi nép”, bár magukra jellemzően, mint a („csendes”) *többségre* tekintenek. Elsősorban nem is a Rousseau-i *általános akarat* – ahol az egy vitathatatlan igazság, amely mindenképpen utat tör magának, így az „ész”, mint a belátás képessége egyesíti a polgárokat a nép tényleges részvétele mellett –, hanem az intézményeken és „választási kalkulásokon túlmutató”, a Carl Schmitt-i értelemben vett *népakarat*-felfogással jellemezhető. Schmitt liberalizmus-kritikája elveti a 20. század tömegdemokráciáit, mondván, hogy azok a részérdekeket kiszolgáló pusztá homlokzatok (*façade*) (Müller 2016). Ezzel szemben a népszuverenitást a homogénként tételezett néphez köti, amelyben az embereket nem lehet képviselni, mert ezzel lemondanának a szuverenitásukról, helyette egy közvetítés nélküli identitás szükséges a vezető és tárgya között, amelyben előbbi közvetlenül testesítheti meg az általános népakaratot (Schmitt 1988: 1–32). Itt a demokratikus vezető legitimitációja kizárólag azon alapszik, hogy részt vesz a politikai közösség egységes és homogén identitásában, így hangot adhat a nép akaratának, amellyel szemben a parlamentarizmus – amely az általános népakarat közvetlen kifejeződését helyettesíti – aláássa a szuverenitást, hiszen az nem alkotható vagy fedezhető fel deliberatív folyamatok során, helyette népi felavatásban, közfelkiáltásban (*akklamáció*) manifesztálódik (Abts–Rummens 2007: 415–416).

Az így felfogott populizmus (és demokrácia) – szól a „liberalizmus-kritika kritikája” – viszont semmiképp nem lehet demokratikus, hiszen ebben az esetben a népakarat egy felülről (*top down*) meghatározott, a vezér által manipulált, így a *nép tényleges részvétele nélkül* is meghatározható jelenség. Amely egyúttal végső és folyamatos hivatkozási pontként abszolutizálva kiváló lehetőség az antidemokratikus erők hamis önlegitimációjára (Müller 2016). A populizmus így a demokráciának egy sajátos *értelmezése* (nem pedig annak egyik *pillére*), amely a politikai közösséget organikus testként tételezi, az egyenlőség helyett az egységet hirdeti, így tagadja a társadalmi és politikai pluralizmust, amely ezért nem a demokratikus választáshoz, hanem a vezér populista, valójában nem-demokratikus akklamációjához kapcsolódik (Urbinati 1998, 2013, Müller 2016). Az akklamáció ugyanis nem a demokratikus tradícióval, hanem a spártai és a Római Köztársaság hagyományaival rokonítható. Míg Athénban – amelyet a kortársak is demokráciaként tartottak számon – a sorshúzás és az „egy polgár, egy szavazat” elvének egyenlősége (*isoi*) érvényesült, addig a spártai gyűlésen a „néma és uniformitásában egyenlő, elmosódott és fegyelmezett tömeg” vett részt (*homoiói*) (Urbinati 1998: 120). Később a Római Fórum *populusa* kapcsolódott hozzá (Urbinati 2013), amelyben a *comitia* tagjai – szemben a vagyonosok csoportjait tömörítő és szavazati joggal rendelkező *comitia* tagjaival – a magisztrátusok által összehívott, szavazás-mentes gyűléseken vettek részt (Tracy 2012). Itt nem a döntéshozatal volt a cél, hanem a politikusok és rétorok által bemutatott *előadás* passzív megtekintése, amely a *közönség* részéről egy artikulálatlan, homogén tetszésnyilvánítással (éljenzés) vagy elutasítással (hurrogás) párosult, amely politikai színhelyet a Fórum közvetlen szomszédságába épített – a szuverenitás másik pólusát jelző – Szenátus

ellenpontozott. Ezzel is demonstrálva, hogy a Köztársaság az Athéni demokráciával ellentétben nem fogadta el az egyéneket (*isotes*), hanem olyan polgárokként (*cives*) kezelte őket, akik mindig e két, előre determinált csoport egyikeként tevékenykednek (Urbinati 2013: 151).

Ez a szemlélet a republikánus hagyományban folytatódik tovább, ahol a nem intézményesített *tömeg* állt szemben az intézményesült *előljárókkal*, a szervezett *kevesek* szemben a tömeg *sokaságával*. A republikanizmus és a demokrácia közötti különbség tudatosítása segít elkerülni az utóbbinak a populizmussal történő összekötését. A populisták ugyancsak két részből állónak látják a társadalmat és így szkeptikusak a politikai egyenlőséggel szemben. Azzal vádolják a körülöttük működő demokráciákat, hogy rossz munkát végeznek a népuralom kifejezése terén, mivel az alkotmányosságban előfeltételezik a társadalomban valójában nem is létező állampolgári egyenlőséget, miközben a *szegény és közrendű* (nép), illetve a *kevés gazdag és hatalmas* (elit) csoportjaiból áll (i. m. 152). Mivel tehát elvetik az eljárásokat, és az artikulálatlan tömeg, a nép pártján állnak, ezért a vezetők szelekciója nem a választás, hanem a vezér felavatása (*investiture*) lesz, amely így megkérdőjelezheti a „választási kalkulusokat”, végső soron az egész választásra épülő politikai univerzumot.

A popizmus fent értelmezett működés módja ellehetetleníti a demokráciához elengedhetetlen *elszámoltatást*, hiszen az „egyértelmű” (ilyen értelemben *kötött*) „mandátum”, ahogyan az azt egyértelműsítő „válság” (*kivételes állapot*) is, kizárólag a vezér (mint a *szuverén*) interpretálásától függ. A vezér attól „karizmatikus”, hogy „rendkívüli ajándékkal” van felruházva: felismeri a közjót úgy, ahogyan az emberek látják (Müller 2016: 33). Mivel pedig a népakarat és a közjó saját hatáskörben történő önkényes és manipulatív meghatározásáról van szó, ezért valójában nincs mandátum, amelyet el lehetne számoltatni, így a plebiszciter ruhába bújt populizmus sem lehet demokratikus, amelyben a választás csupán üres rituálévá válik (Urbinati 1998, 2013, Müller 2016, Abts–Rummens 2007). A populizmus és a demokrácia viszonya kapcsán tehát ez a megközelítés amellet érvel, hogy „hacsak valaki nem akar lemondani a demokrácia azon fogalmáról, amely magába foglalja a hatalomkorlátozást, az alkotmányos civil- és politikai szabadságjogokat, valamint a nyilvános vitát, mint a politikai élet sajátos formáját, akkor arra kényszerül konkludálni, hogy a populizmus nem a demokrácia kifejeződése” (Urbinati 1998: 122). Éppen ezért félrevezető az „illiberális demokrácia” fogalma is, hiszen éppen hogy a demokratikus kereteket leromboló aktorokat legitimálja (amelyet ők „köszönnek szépen”), mintha a rendszerük még mindig demokrácia lenne (Müller 2016: 49–60). A populizmus ugyanis antidemokratikus módon oldja fel, illetve *zárja le* a politikaelmélet ún. határhúzás paradoxonját, amely arra a kérdésre keresi a választ, hogy ki dönt a néphez tartozásról (u. o. 81–82), amelyre nincsen demokratikus válasz, hiszen az az érv, hogy „majd az emberek eldöntik”, feltételezi azt, hogy tudjuk, hogy kik azok az emberek, akik a kérdésről dönthetnek. Éppen ezért egy demokráciában ezt a kérdést nyitva kell hagyni, az „aspiránsok” számára is megszólalási lehetőséget kell biztosítani, szemben a populista logikával, amely egyszer és mindenkorra, a vezér nyomán top down akarja lezárni a kérdést (Müller 2016).

Abts és Rummens (2007) ugyancsak a radikális anti-pluralitását kritizálva utasítja el a populizmust. Elméletük szerint a demokrácia, szemben a kétpólusú (a demokratikus és az alkotmányos-liberális pillérre építő, azaz a *populizmus mint jelzés* típusú) megközelítésekkel, bizonyos mértékig mindenképpen liberális. Szerintük a középső csoportba tartozó szerzők túlbecsülik az alkotmányos demokráciák paradox természetét, egyúttal nem sokat segítenek a populizmus autoriterré válásának regisztrálásában sem. Ezért Claude Lefort nyomán egy ún. „háromlábú” konstrukciót ajánlanak. Eszerint a demokráciában a *hatalom helye* – szemben a királysággal, ahol az az uralkodóban testet öltött – *üres*, amelyben a közhatalmat szabályos politikai és választási küzdelmek nyomán, továbbá csak ideiglenes jelleggel viselnek. A régi korokkal ellentétben a politikai közösség egysége már nem az ancien régime *királyában* jelenik meg, aki egyúttal a transzcendens és a nép közötti közvetítő is. Helyette „egy közös poli-

tikai színhelyre (*stage*) utal, ahol a visszafordíthatatlanul diverz társadalom konfliktusainak és feszültségeinek politikaivá transzformált és szelídített küzdelmei vívódnak meg”, amelyben a hatalom szimbolikus helye (*locus*) minden aktuális és ideiglenes demokratikus konstellációt és identitást meghaladóan üres marad. Ez az állapot a „három láb” másik két irányába is „degenerálódhat”. Egyfelől a *liberális logika* nyomán a hatalom üres helye *eltűnik*, köszönhetően a személytelen intézményi működésnek, ahol nincs utalás a közjóra vagy a demokrácia eszméjére, mint közös projektekre, így végső soron dezintegrációhoz vezet. A másik patológikus változás, ha a *populista logika* nyomán a hatalom üres helye a schmittiánus alapon értelmezett homogén nép imágójával *bezáródik*, amelyet Lefort a totalitarizmus kezdőpontjának lát, így a populizmus egy proto-totalitárius logikaként is értelmezhető (Abts–Rummens 2007: 412–416).

Az eddigiek alapján ez a megközelítés a populizmust egy „demokratikus látszatok” (Tóth 2016) mögé rejtőző, valójában mélyen autoriter jelenségnek látja, amely csupán egy titkolt *elitcsere*, ahol a nép csak egy manipulált módon felhasznált eszköz, hasonlóan a Római Köztársaság végnapjaihoz (Urbinati 2013, Müller 2016). A populisták hatalomra kerülve ugyanúgy folytatják korábbi polarizáló és moralizáló politikájukat, felforgatják a liberális demokráciát és a jogállamiságot. Diszkriminatív legalizmust („a barátainknak mindent, az ellenségeimnek a törvényt”) és klientúra-rendszert vezetnek be, végtelen kreativitással használják fel a tágran értelmezett intézményeket, elnyomják a civil társadalmat (amelyben delegitimáló veszélyt látnak a népakarat saját maguk által meghatározott és kizárólagosnak hirdetett képviseleti igényére nézve). Végeredményben elfoglalják az államot, sőt az egész társadalmat, végső soron pedig a demokratikus homlokzat mögött, hatalmuk konzerválása érdekében, egy rendkívüli mértékű és szisztematikusan egyenlőtlen játéktérrel (*uneven playing field*) hoznak létre. Napjainkban így az *autoriter populizmus* (Norris–Inglehart 2018, Bugaric–Kuhelj 2017, Bugaric 2018) és a *populista autoritarizmus* (Butler 2018) felemelkedésének vagyunk szemtanúi, különösen térségünkben.

Alapvetően tehát *veszélyforrásként* értelmezik ebben a megközelítésben a populizmust, amely a már meglévő képviseleti demokráciákon belül káros, annak „parazitájaként” és „sötét árnyékaként” funkcionál, hiszen magát a népakarat választási mandátumon túli kizárólagos képviselőjének tekinti, amely elindítja a pusztító ítélezések mechanizmusait, megkérdőjelezve ezzel az egész politikai berendezkedést (Urbinati 2013, Müller 2016). Éppen ezért, azokat viszont, akik nem gondolják magukat a homogénnek tételezett nép egységes akaratának egyetlen legitim letéteményesének (delegitimálva mindenki mást, aki vitatja ezen követelésüket), valamint minden polarizáló diskurzusuk és képviselet-kritikájuk ellenére sem tartják elszámoltathatatlannak és ellenőrizhetetlennek a demokratikus kormányzati hatalmat (amelyet ezért nem is okvetlenül akarnak elfoglalni) – nem tekintik populistának. Így a három megközelítés közül ez nem csupán a demokráciára nézve látja a *legveszélyesebbnek* a populizmust, hanem egyúttal a politikusok és a pártok *legsűkebb körére* is korlátozza a kifejezést. Így sem a rendszerint az amerikai populizmus kezdőpontjaként látott *Populista Párt*, sem a sokak által a kortárs baloldali populizmus egyik vezető alakjának tartott *Bernie Sanders* (Müller 2016), sem a baloldali populista mozgalomként számon tartott *Occupy* mozgalom nem számít szerintük valójában populistának (Urbinati 2013). A valódi populistákkal szemben viszont egyrészt a kizárás (Abts–Rummens 2007), másrészt a nagyon óvatos bevonás és a demokratikus identitást nem feladó (azaz a populizmussal ellentétben a népből nem kizáró jellegű dichotómiákban gondolkodó) párbeszéd álláspontjára helyezkednek. Ezek mellett különféle, a képviselet egyes kudarcainak kezelését és a részvétel növelését célzó reformokat (Müller 2016), a politika művészete gyakorlásának (*téchne politiké*) szükségességét és elterjesztését (Urbinati 1998), a nyilvánosság – mint a demokrácia kulcsintézményének – reformját, valamint az emberi jogokkal kapcsolatos preventív ellentámadást, egyúttal nagyobb társadalmi integrációt és befogadást szolgáló politikákat (Butler 2018, Bugaric 2018) javasolnak.

Összefoglalás, következtetések és további lehetséges kutatási irányok

A tanulmányban a populizmus jelenségét a képviseleti demokrácia perspektívájából megvizsgálva három markánsnak érzékelt pozíciót különböztettem meg a szakirodalomban. Az első (a populizmus mint *lehetőség*) a demokrácia és a politika szükségszerű és kívánatos populista (politikai) fordulatát hirdeti, abban mindenekelőtt egy emancipatorikus és radikális, a konfliktusokat se nem totalizáló, se nem kiiktatni akaró demokrácia lehetőségét látja. A második (a populizmus mint *jelzés*) a demokráciát egyfelől szűkebben (thin) definiálja, másfelől azt jellemzően egy demokratikus (populista) és egy liberális-alkotmányos pillér „paradox feszültségében” interpretálja, amely szerint az utóbbi elem túlsúlya nyomán a populizmus a modern demokratikus képviseleti politika egyre súlyosabb működésbeli zavarainak önmagában el nem ítéhető jelzése. Végezetül a harmadik pozíció (a populizmus mint *veszélyforrás*) a demokráciát egyfelől tágabban (thick) definiálja, másfelől a populizmust jellemzően patológiaként tárgyalja, amely számára a populizmus egy, a demokratikus működészavarok nyomán felfutó „rossz társadalmi közérzetet” manipulatív módon kihasználó autoriter veszélyforrás.

Összességében megállapíthatjuk, hogy a populizmus megítélése jelentős részben attól függ, hogy mit értünk (képviseleti) demokrácia (sőt politika) alatt és hogyan viszonyulunk a liberális, többségellenes (counter-majoritarian) intézményekhez és eljárásokhoz, amelyek a máskülönben korlátlan népszuverenitás potenciálisan pusztító hatású következményeit hivatottak kordában tartani. Amennyiben a liberális és alkotmányos vonásokat a demokrácia nélkülözhetetlen részének tartjuk, akkor a populizmus alapvetően egy autoriter veszélyforrás lesz, amely az egész fennálló demokratikus (képviseleti) rendet kérdőjelezi meg, hiszen a plurális és visszavonhatatlanul sokszínű társadalmat tagadja a homogénnek képzelt nép egységes akaratának képzetével és a közjó meghatározásának kisajátítására törekvő, megcáfolhatatlan morális képviseleti igényével. Ebben az esetben a populizmus tehát a *demokráciák világán kívül* helyezkedik el.

Azonban más a helyzet, ha elképzelhetőnek tartunk egy „jelző nélküli” demokráciát, amely csupán a többségi szabályra és a(z akár korlátlan) népszuverenitásra épül, tehát a demokrácia szűkebb, így pedig az esetek szélesebb körét magába foglaló definícióját alkalmazzuk. Ekkor ugyanis hangsúlyosan megkülönböztetjük ettől a liberális demokráciát, amely az előbb említett demokratikus-populista és egy liberális-alkotmányos pillér törékeny egyensúlyát és paradox belső feszültségét takarja, amelyben a populista komponens egy bizonyos mértékig szükségszerű és elengedhetetlen. Harsányabbá válása pedig csupán a modern képviseleti demokrácia működésbeli zavarainak – az önmagában el nem ítéhető és komolyan veendő – jele, amely korrekciós erőből csak akkor válhat veszélyessé a liberális komponens és így a liberális demokrácia számára, ha nem csupán visszaállítja a törékeny egyensúlyt, hanem a maga javára felborítja azt. Ebben az esetben tehát a populizmus a *demokráciák világhoz tartozik* (bizonyos értelemben maga a „pöre demokrácia”), feszültség elsősorban a liberális demokrácia variánsában merülhet fel.

Ha pedig a politikát alapvetően az identitásképzés folyamatában ragadjuk meg, akkor a populizmus nem más, mint a demokráciához szükséges démosz megkonstruálásának szükségszerű és *előzetes mozzanata*. Ekkor a populizmus a kényszerű identitásküzdelmek nyomán egy kihasználható lehetőséggé válik egy olyan, a liberális intézményeken túlmutató radikális demokrácia megteremtéséhez, amelyben a konfliktusok se nem záródnak ki, se nem totalizálódnak. Ebben az esetben a populizmus maga a politikai logika, amely egyaránt vezethet demokratikus és autoriter berendezkedésekhez. Így a kérdés nem az, hogy „jó-e”, hanem hogy „milyen legyen”, a populizmus tehát ekkor megelőz minden más kérdést, így az adott politikai rezsim természetének kérdését is.

Az eredmények alkalmazhatóságával kapcsolatban fontos megemlíteni, hogy ez a fajta felosztás segítheti a populizmus jelenségének önreflexív megértését, hiszen a lehetséges

opciók közötti választás egyúttal a demokrácia-definíciók közötti választást is jelent, ez a fajta tisztázottság pedig értékes lehet bármilyen diskurzus esetén. További következmény annak a belátása, hogy az egyes megközelítésmódokhoz kapcsolható empirikus esetek száma jelentősen eltér. Ugyanis míg a populizmust az alapvetően a politikaival azonosító álláspont szerint minden politikai – azaz identitást és közösséget konstruáló – aktus és résztvevő aktor populistának tekinthető, addig a populizmust autoriter veszélyforrásként értelmezők a lehető legszűkebbre húzzák meg a populisták körét, az ideológiai álláspontot képviselők szemében pedig a mainstream pártok és politikusok kihívói tekinthetők populistának.

Végezetül jelentős hozadékkal járhat ez a fajta tisztázottság a kutatás lehetséges folytatása során is. Ez egyfelől a populista szereplők és követők empirikus vizsgálatát (Kaltwasser et al. 2017, de la Torre 2018), másfelől a populizmus térhódításának magyarázatát takarhatja. Előbbi kapcsán a hasonló demokratikus nyelvezet mögötti eltérő koncepciókat segíthet szétszálazni a populisták és nem populisták között, utóbbi kapcsán pedig a modern képviseleti demokrácia működését és annak problémáit segíthet értelmezni. Azaz érthetőbbé válhat a sokat emlegetett „túlzott intézményközpontúság”, amely nyomán a populizmus bizonyos szempontból az „antidemokratikus liberalizmusra” (Mudde–Kaltwasser 2017) és az intézményes „támfalak” és a technokrácia túltengésére (Müller 2016) adott válasznak tekinthető. Csupán felsorolás szintjén említhető meg továbbá a liberális demokráciák bizalmi és legitimációs válsága (Antal 2017), a választók részéről jelentősnek érzékelt reszponzivitás-deficit (Reybrouck 2016), az állampolgári tájékozódást nehezítő intézményes komplexitás-növekedés (Canovan 2002) és a csökkenő transzparencia nyomán felfutó imázs-küzdelmek (Crouch 2004), a hagyományos pártok identitásvesztése és így a választók alternatíva nélkül maradása (Mair 2002, Mouffe 2018). Fontos lenne vizsgálni továbbá a közéleti-politikai nyilvánosság természetváltozását, valamint a demokrácia és a globális kapitalizmus (neoliberalizmus) összefüggéseit is (Hickel 2016, Springer et al. 2016, Stending 2016, Judis 2016, Weyland 1996, Bruszt–Langbein 2017), amely többek között a Rodrik-féle „globalizációs trilemmával” (Rodrik 2000) és a nemzeti elitek szuverenitásvesztésével jár együtt (Mudde 2004). Megállapíthatjuk tehát, hogy a kutatás az elméleti alapozás után a továbbiakban többféle irányt is vehet. Azonban bármelyik irányba is indulunk el, remélhetőleg jelen tanulmány megfelelő kiindulási alappal szolgálhat minden esetben.

IRODALOM

- Abts, Koen – Rummens, Stefan (2007) Populism versus Democracy. *Political Studies*, Vol. 55. 405–424. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9248.2007.00657.x>
- Antal Attila (2017) *A populista demokrácia természete. Realizmus és utópia határán*. Budapest, Napvilág Kiadó. ISBN: 9789633384053.
- Bartha Attila (2017) Makrogazdasági stabilizáció másképp – a gazdaságpolitika populista fordulata. In: Boda Zsolt – Szabó Andrea (2017szerk.) *Trendek a magyar politikában – 2. A Fidesz és a többiek: pártok, mozgalmak, politikák*. Budapest, Napvilág – MTA TK. 311–343. ISBN 978-963-338-401-5.
- Benedek István (2018) Mennyire volt forró a tavasz? A 2017. tavaszi politikai tiltakozáshullám rövid története és elemzése. In: Antal Attila (2018szerk.) *Mozgalmi társadalom*. Budapest, Noran Libro Kiadó. 279–312. ISBN 978-615-57-6150-8.
- Bugaric, Bojan (2018) The Right to Democracy in a Populist Era. *AJIL Unbound*, Vol. 112. 79–83. <https://doi.org/10.1017/aju.2018.34>
- Bugaric, Bojan – Kuhelj, Alenka (2018) Varieties of Populism in Europe: Is the Rule of Law in Danger? *Hague Journal of Rule of Law*, Vol 10. (1). 21–33. <https://doi.org/10.1007/s40803-018-0075-4>
- Butler, Israel (2018) *Countering Populist Authoritarians: Where their support comes from and how to reverse their success*. Berlin, Civil Liberties Union for Europe. ISBN: 978-3-00-061525-2.
- Bruszt László – Langbein, Júlia (2017) Varieties of dis-embedded liberalism. EU integration strategies in the Eastern peripheries of Europe. *Journal of European Public Policy*, Vol. 24 (2). 297–315. <https://doi.org/10.1080/13501763.2016.1264085>
- Canovan, Margaret (2002) Taking Politics to the People: Populism as the Ideology of Democracy. In: Mény, Yves – Surel, Yves (2002szerk.) *Democracies and the Populist Challenge*. Basingstoke, Hampshire, Palgrave Macmillan UK. 25–44. ISBN: 978-0-333-97004-1. https://doi.org/10.1057/9781403920072_2
- Chwalisz, Claudia (2015) *The Populist Signal. Why Politics and Democracy Need to Change*. Policy Network and Barrow Cadbury Trust, London – New York, Rowman & Littlefield. ISBN: PB 978-1-78348-542-0.
- Crouch, Colin (2004) *Post-Democracy*. Cambridge: Polity Press. ISBN: 9780745633152.
- de la Torre, Carlos (2018szerk.) *Routledge Handbook of Global Populism*. London, Routledge. ISBN: 9780415787024. <https://doi.org/10.4324/9781315226446>
- Hickel, Jason (2016) Neoliberalism and the end of democracy. In: Springer, Simon – Birch, Kean – MacLeavy, Julie (2016szerk.) *The Handbook of Neoliberalism*. New York, Routledge. 142–151. ISBN: 9781138844001.
- Illés Gábor (2013) A populizmusról másképp. *Politikatudományi Szemle*, 2013/2. 133–142.
- Judis, John B. (2016) *The Populist Explosion: How the Great Recession Transformed American and European Politics*. New York, Columbia Global Reports. ISBN: 0997126442.
- Kaltwasser, Cristóbal Rovira – Paul Taggart – Paulina Ochoa Espejo – Pierre Ostiguy (2017 szerk.) *The Oxford Handbook of Populism*. Oxford, Oxford University Press. ISBN: 9780198803560. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780198803560.001.0001>

- Kaltwasser, Cristóbal Rovira (2014) From Right Populism in the 1990s to Left Populism in the 2000s – And Back Again? In: Juan Pablo Luna – Kaltwasser, Cristóbal Rovira (2014szerk.) *The Resilience of the Latin American Right*. Baltimore, Johns Hopkins University Press. 143–166. ISBN: 1421413906.
- Kapelner Zsolt (2018) Populizmus és a nép mítosza. *Mérce*, 2018. április 20.
<https://merce.hu/2018/04/20/populizmus-es-a-nep-mitosza/>
- Kuhn, Thomas (1984) *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest, Gondolat Kiadó. ISBN: 963-281-350-2.
- Laclau, Ernesto (2011) *A populista ész*. Budapest, Noran Libro Kiadó. ISBN: 9789639996427.
- Mair, Peter (2002) Populist Democracy vs Party Democracy. In: Mény, Yves – Surel, Yves (2002szerk.) *Democracies and the Populist Challenge*. Basingstoke, Hampshire, Palgrave Macmillan UK. 89–98. ISBN: 978-0-333-97004-1.
https://doi.org/10.1057/9781403920072_5
- Meszerics Tamás (2008) Demokratikus-e a felhatalmazáselemélet? Megjegyzések Körösnéyi András tanulmányához. *Politikatudományi Szemle*, 17 (4). 147–159.
- Mény, Yves – Surel, Yves (2002) The Constitutive Ambiguity of Populism. In: Mény, Yves – Surel, Yves (2002szerk.) *Democracies and the Populist Challenge*. Basingstoke, Hampshire, Palgrave Macmillan UK. 1–21. ISBN: 978-0-333-97004-1.
https://doi.org/10.1057/9781403920072_1
- Moffitt, Benjamin – Tormey, Simon (2014) Rethinking Populism: Politics, Mediatization and Political Style. *Political Studies*, 62 (2). 381–397.
<https://doi.org/10.1111/1467-9248.12032>
- Mouffe, Chantal (2018) *For a Left Populism*. New York – London, Verso. 89–93. ISBN: 1786637553.
- Mudde, Cas (2004) The Populist Zeitgeist. *Government and Opposition*, 39 (4). 541–563.
<https://doi.org/10.1111/j.1477-7053.2004.00135.x>
- Mudde, Cas – Kaltwasser Cristóbal Rovira (2013) Exclusionary vs. Inclusionary Populism: Comparing Contemporary Europe and Latin America. *Government and Opposition*, 48 (2). 147–174. <https://doi.org/10.1017/gov.2012.11>
- Mudde, Cas – Kaltwasser, Cristóbal Rovira (2017) *Populism: a very short introduction*. New York, Oxford University Press. ISBN: 9780190234874.
<https://doi.org/10.1093/actrade/9780190234874.001.0001>
- Müller, Jan-Werner (2016) *What is Populism?* University of Pennsylvania Press. ISBN: 9780812248982. <https://doi.org/10.9783/9780812293784>
- Norris, Pippa – Inglehart, Ronald (2019) *Cultural Backlash: Trump, Brexit, and Authoritarian Populism*. Cambridge University Press. 3–87. <https://doi.org/10.1017/9781108595841>
- Palonen, Emilia (2018) Performing the nation: the Janus-faced populist foundations of illiberalism in Hungary. *Journal of Contemporary European Studies*, 26 (3). 308–321.
<https://doi.org/10.1080/14782804.2018.1498776>
- Papadopoulos, Yannis (2002) Populism, the Democratic Question, and Contemporary Governance. In: Mény, Yves – Surel, Yves (2002szerk.) *Democracies and the Populist Challenge*. Basingstoke, Hampshire, Palgrave Macmillan UK. 45–61. ISBN: 978-0-333-97004-1. https://doi.org/10.1057/9781403920072_3

- Pappas, Takis S. (2014) Populist Democracies: Post-Authoritarian Greece and Post-Communist Hungary. *Government and Opposition*, 49 (1). 1–23.
<https://doi.org/10.1017/gov.2013.21>
- Pappas, Takis S. (2018) How to Tell Nativists from Populists. *Journal of Democracy*, 29 (1). 148–152. <https://doi.org/10.1353/jod.2018.0012>
- Reybrouck, David Van (2010) *A populizmus védelmében*. Budapest, Gondolat Kiadói Kör. ISBN: 9789636932404.
- Reybrouck, David Van (2016) *Against Elections – The Case for Democracy*. Random House UK. ISBN: 9781847924223.
- Rodrik, Dani (2000) How Far Will International Economic Integration Go? *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 14. (1). 177–186. <https://doi.org/10.1257/jep.14.1.177>
- Rodrik, Dani (2018) Populism and the economics of globalization. *Journal of International Business Policy*, Vol. 1. (1–2). 12–33. <https://doi.org/10.1057/s42214-018-0001-4>
- Rosanvallon, Pierre (2008) *Counter-Democracy. Politics in an Age of Distrust*. Cambridge, Cambridge University Press. 1–28. ISBN: 0521713838.
<https://doi.org/10.1017/CBO9780511755835>
- Smilov, Daniel – Krastev, Ivan (2008) The Rise of Populism in Eastern Europe. In: Grigorij Mesežnikov – Olga Gyárfášová – Daniel Smilov (2008szerk.) *Populism and Liberal Democracy in Central and Eastern Europe*. Bratislava, Institute for Public Affairs. 7–12. ISBN: 80–89345–06–9.
- Schmitt, Carl (1988) *The Crisis of Parliamentary Democracy*. Cambridge, Mass., The MIT Press. ISBN: 9780262192408.
- Springer, Simon – Birch, Kean – MacLeavy, Julie (2016) *The Handbook of Neoliberalism*. New York, Routledge. ISBN: 9781138844001. <https://doi.org/10.4324/97811315730660>
- Standing, Guy (2016) Meet the precariat, the new global class fuelling the rise of populism. *World Economic Forum*, 2016 November 9.
<https://www.weforum.org/agenda/2016/11/precariat-global-class-rise-of-populism/>
- Szabó Andrea – Böcskei Balázs (2019szerk.) *Hibrid rezsimék. A politikatudomány X-aktái*. MTA TK PTI – Napvilág Kiadó. ISBN: 978-963-338-441-1.
- Taggart, Paul (2002) Populism and the Pathology of Representative Politics. In: Mény, Yves – Surel, Yves (2002szerk.) *Democracies and the Populist Challenge*. Basingstoke, Hampshire, Palgrave Macmillan UK. 62–80. ISBN: 978-0-333-97004-1.
https://doi.org/10.1057/9781403920072_4
- Tallár Ferenc (2017) Populizmusok és demokráciák, avagy a politika újraácsolt színpada. *Politikatudományi Szemle*, 2017/1. 107–131.
- Tóth Gábor Attila (2016) Demokrácia és diktatúra között: az autoritarizmus. *Fundamentum*, 2016 (2–4). 5–18.
- Tracy, Catherine (2012) Contio. In: Bagnall, Roger et al. (2012szerk.) *The Encyclopedia of Ancient History*. Malden, Wiley-Blackwell. 1760–1762.
<https://doi.org/10.1002/9781444338386.wbeah20040>

- Urbinati, Nadia (1998) Democracy and Populism. *Constellations*, 5 (2). 110–124.
<https://doi.org/10.1111/1467-8675.00080>
- Urbinati, Nadia (2013) The Populist Phenomenon. *Raisons politiques*, 2013 (3). 137–154.
<https://doi.org/10.3917/rai.051.0137>
- Weyland, Kurt (1996) Neopopulism and Neoliberalism in Latin America: Unexpected Affinities. *Studies in Comparative International Development*, Vol. 31 (3). 3–31.
<https://doi.org/10.1007/BF02738987>